

Musulman türklerde şamanizmiñ galyndylary

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Musulman türklerde şamanizmiñ galyndylary MÜSLÜMAN TÜRKLERDE ŞAMANİZM KALINTILARI

Horasan ve Curcan Türklerinin, yani İran-Turan hududundaki Türklerin İslam ordularıyla halife Ömer zamanında temasta bulunduklarına dair haberler vardır. Tabarî'nin naklettiği bir rivayete göre Curcan Beyi olan Türkmen Sul ile Arap komutanı Süveye (Kahire 1939 baskısı Süveyd, cüz III s. 233) İbn Mukarran hicretin 18. yılında (M. 639) bir antlaşma yapmışlardır (Tabarî, Leiden basımı sah. 658). Bu rivayet doğru ise Türklerle Arapların karşılaşmaları Kadisiye zaferinden iki yıl sonra ve Nihavend zaferinden dört yıl önce olmuştur. Horasan'daki Türkmen beylerinden Nizak tarhan ve Toharistan'daki Karluk Yabgusu Arap ordularıyla hicretin 31. yılından itibaren bazen çarpıştılar, bazen de barıştılar. Nihayet, Haccacın ve onu komutanlarından Kuteybe'nin sert ve merhametsiz siyasetleri Horasan'da güveni sağladı. Araplar Maverâünnehir'e girdiler. Buhara ve Semerkant fethedildi. Kuteybe'nin muzaffer orduları hicretin 95 (M. 713) yılında Fergana ve Taşkent üzerine yürüdü. Buhara'da bir puthane camiye çevrildi.

İslâm ordularıyla ilk temasa gelen Türkler Zerdüş, Buda, Mani ve kısmen Nesturî Hristiyan dininde idiler.[1] İslâm dini bunlar arasında çok yavaş yerleşiyordu. Buhara ve Semerkant fethinden sonra Araplar, küçük Türk beylikleriyle değil, fakat Büyük Türk hakanlığı ordularıyla karşılaştılar. Bu Türkler Şamanist idiler. Doğu Kök Türk (Göktürk) ordusu İslam tarafından fethedilen Soğd ülkesine, yani Semerkant çevresine girdiler. Orhon yazıtlarında bu olay zikredilmektedir. Batı kök Türk (Türgeş) hakanı Solu İslam ordularına uzun müddet, hicretin 119. yılına kadar, mukavemet gösterdi.[2] Araplar bu

hakana Ebul Muzahim, yani “süsen, vuran öküz”, lâkabını taktılar.

Hicretin III. yüzyılında Maverâünnehir İslâm memleketi oldu. Fergana’da ve aşağı Sırderya boylarında Müslüman Türkler çoğaldı. Bununla beraber İslâmiyet’in Türkler arasında yayılması ancak hicretin IV. yüzyılında oldu.

İbn Fadlan, hicretin 310. yılında, Türk Bulgar kanlığına giderken kalabalık oğuz boyları ve Başkurt Türkleri içinden geçmiş, bunların yaşayışlarına, örf ve âdetlerine dair mufassal malumat vermişti.[3] Onun tavsifine göre Oğuzlar ve Başkurtlar Şamanist idiler. Ölüler kültü, su kültü, defin ve yog (matem) törenleri tıpkı VIII. asırdaki Kök Türklerdeki gibi idi. Bununla beraber İslâm dini tesiri altına girmiş bulunuyorlardı. Müslümanlara hoş görünmek için kelime-i şehadeti söylüyorlardı, “bir Tanrı” diyorlardı. Aşağı Sırdeya havzasında İslâm süratle yayılmakta idi, Selçuk Sübaşı bu Şamanist soydaşlarından ayrılıp Müslümanlara katıldı, onun torunları zamanında bütün Oğuzlar Müslüman sayıldı.

İbn Fadlan’ın seyahatinden 30-40 yıl sonra Karahanlılar devleti birdenbire Türk İslâm devleti olarak meydana çıktı. Menkıbeye göre Karahanlılardan ilk Müslüman olan Hakan Satuk Bugrahan idi (vefatı 955). Rivayete göre onun zamanında iki yüz bin çadır Türk halkı Müslüman olmuş imiş. Her halde bu Türkler arasında İslâm mürşit ve da’ileri çoktan beri faaliyette bulunmuş olsalar gerek. Bilhassa Emeviler saltanatına düşman olan partiler, Türklerin yardımına güveniyorlardı. Bu yeni Müslüman Türklerin çoğu muhakkak ki Şamanistlerden idi. Budist ve Hristiyan Türklerin Timur devrine kadar mukavemet gösterdikleri malumdur.

Bugün Türk milletinin %90’ı Müslüman’dır. Bunların hepsi aynı tarihte Müslüman olmuş değildir. Hattâ aynı kavim olan Oğuzların tamamıyla İslâmlaşması iki asır boyunca devam etmiştir. Kıpçak Bozkırlarının İslâmlaşması IX. asırdan XIV. asır başlarına kadar sürmüştür.

Hülâsa: Eskiden Müslüman olan Türklere, Şamanist Türklerin doğudan ve şimâlden gelerek asır asır karışmaları Şamanizm âdet ve örflerin, hatta akidelerinin, canlılığını muhafaza

etmesine sebep olmuştı. Eskiden Müslüman olan Buhara uleması XVI. asırda KazakKırgızları “müşrik” saymışlardır. Halbuki Kırgızlar resmen çoktan Müslüman idiler.

Sultan Sencer zamanında Semerkant çevresine gelen Karluk Türkleri “müşrik” sayılmışlardır. Halbuki bunlar da resmen Müslüman Karluklardı. Fakat hayat tarzları, kıyafetleri, örf ve âdetleri bakımından, hicretin ilk asrından beri Müslüman olan Buhara ve Semerkant ahalisine uymuyorlardı. Bunlara iltihak eden bir seyyid hakkında Buhara âlimlerinden biri:

“Bir adamın, muttaki Müslümanın razı olmayacağı bir elbise giymesi şer’an hoş görülmecek bir şey değil mi? Peygamber evlâdından bir adamın Karluk kılığında meydana çıkması İslâm dininde pek nadir görülmüş haldir” demiştir.[4]

Görülüyor ki Karlukların dini değil, elbiseleri bahis mevzuudur.

X. yüzyılın ortalarında toplu olarak Müslüman olan Bulgar Türkleriyle Karahanlı devletine tabi Türklerin XIXII. yüzyıllarda büyük şehir ve kasabalarda yaşayanların İslâm dinini epeyce benimsemiş olduklarında şüphe yoktur. Fakat köy halkı ile göçebe boyların Müslümanlığı formaliteden ibaretti. Bunların Müslümanlığı, XVIII. yüzyılda Kıpçak bozkırlarından göçüp konan KazakKırgızların Müslümanlığı gibi Şamanizm’le karışık Müslümanlık olmuştur. XI. yüzyılda, Bağdat gibi hilâfet ve İslâm kültürü merkezinde İslâm terbiyesi alan Kâşgarlı Mahmud’un “Divanü LûgatitTürk”ü bu bakımdan tetkike değer bir eserdir. Eski Şamanist Türklerin “yavrular hamisi” diye takdis ettikleri “Umay” adlı ilâheyi zikrederken diye izah ediyor. Malumdur ki “sahip” hem bugünkü anladığımız mânada kullanıldığı gibi hem de “arkadaş, eş” manasına gelir. Mahmud Kâşgari eski Şamanist Türklerin “yavru idisi” dediklerini Arapça tam karşılığıyla diye tercüme etmekle beraber diye ilâve ederek Umay’ı ilâhelikten çıkarıp “eş” yapıyor. Bununla beraber tam olarak Şamanizmdeki Umay’ı hatırlatma şu izahı veriyor:

Burada ÂGC diyor. Halbuki “PÜ0 kelimesi Şamanizme göre tercüme edilirse Edg Gg denilmesi gerekirdi. Gerçekten “eş” (son) için Yakutlarda ve KazakKırgızlarda kadınlarca bir tören

yapıldığını etnograflar tespit etmişlerdir.

Kâşgari'nin "ıdık" yani koruyucu ruhlara nezir olarak salıverilen hayvan hakkındaki izahı da Şamanizmdeki izahtır. Bugün bile Şamanist Türklerde ızık töreni en mühim dini törenlerden biridir. Kâşgarî'nin bu izahlarından anlaşılıyor ki XI. yüzyılda Müslüman Türklerde de bu âdet devam ediyordu. Kaşgarlı Mahmud bu âdeti hiç de yadırgamadan şöyle tavsif ediyor: "yünü kırılmaz, yük vurulmaz, salıverilir, sahibine nezir içindir. Bu tavsifteki .>"X}JIÜ} Bu tasnifteki e>"X} tam Şamanizmdeki izahtır. ızık ruhlardan birinin mülküne verilen hayvan sayılır. Kâşgarlı ise bunu İslam dinine göre "hayvanın sahibi için nezreder" diye anlamak veya anlatmak istemiştir.

XI. yüzyılda doğudaki Müslüman Türkler Şamanizmdeki yog (matem) törenini de İslâmiyet bakımından izah ederek yaşatmağa çalışmışlardı. Kâşgarlı Mahmud (Besim Atalay tercümesi cilt III s. 143) "Yog, ölüyü gömdükten sonra dönenlere üç veya yedi güne kadar verilen taamdır" diyor. Halbuki Yog Şamanist Türklerde "ölüler kültü" ile bağlı en büyük törenlerden biridir. Bu törende taamin yalnız dirilere değil, fakat ölümlere, bilhassa ölümlere, ikram edildiğine inanırlar. Mahmud'un Çağdaşı olan Yusuf Hacıp XI. yüzyılda telif ettiği Kutadgu Bilig'de "yog aşı"nı zikretmektedir.

Ya yogka bolur aş ölüg atına (Mısır nüshası, 272)

Şamanizmin kuvvetle hüküm sürdüğü iptidai devirlerde "yog aşı" yahut "ölü aşı" denilen tören ve âyin doğrudan doğruya ölüyü doyurmak ve memnun etmek için yapılmıştır. Altay dağlarının ormanlarında iptidai yaşayan Şamanistler bugün bile bu yog âyininde ölüye "yeiç! Bize ve hayvanlarımıza dokunma!" diye hitap ederler ve ölünün bu törende hazır bulunduğuna inanırlar.

Göktürklerde yog töreninin çok tantanalı ve muhteşem yapıldığını Orhon yazıtlarından öğreniyoruz. Burada Kültegin için yapılan "yog" töreni tasvir edilmektedir. Bu yas törenine Kıtay, Tatabı, Çin, Tibet, Acem, Buhara, Türgeş, Kırgız hükümdarları veya mümessilleri iştirâk etmişlerdir. Bu tören

defin ve cenaze töreni değil “yog aşı” töreni idi.

Aş (yog) töreni son zamanlara kadar KazakKırgız Türklerinde VII. yüzyıldaki gibi bütün ihtişamı ile yapılırdı. Biz kendimiz bu törelerde bulunduk. KazakKırgızlar bu Şamanizm kalıntısı olan törene İslâmî renk vermişlerdir.

Yüzlerce çadırdan birinde hoca ve hafızlar Kur’anı kerim okurlar; hatim indirirler. Başka teferruat hep Şamanizm âdetine göre icra edilir. Ölünün mezarına kımız saçılır, et parçaları atılır, kesilen hayvanların yağlarından parçalar alınıp “tiyebersin!” (“yani “ölüye değsin!”) diye ateşe atılır. Kur’anaı Kerim okuyan hafızların sesleriyle ağıt (coktav) söyleyen kadınların sesleri birbirilerine karışır.

Birçok Rus etnografları ve Türkologları Kazak Kırgızların “aşyog töreni” ni tasvir etmişlerdir. W.Radloff “Aus sibirien” adlı klâsik eserinde (Cilt II S. 485-487) bu törenlerden birini tasvir ediyor. Bu törene beş bin kişi iştirâk etmiştir, 30 at,150 koyun kesilmiştir. Radloff bu törenin iç yüzünü ve teferruatını görememiş olsa gerektir. Şamanizm âdetlerinden ancak ölünün bindiği atın kuyruğunu kestiklerini söylüyor. Fakat “Kırgızların defin törenlerinden başka Müslümanların dehşet duyduklarını” kaydediyor. Kazak Kırgızların “yog” törenleri Sovyet hâkimiyetinin ilk 10 yılı içinde Altaylarda devam etmiştir.[5]

Kâşgarlı Mahmud birçok Şamanizm âdet ve inançlarını tespit etmiş ve hiçbir yerde “neuuzu billâh” formülünü kullanmamıştır. Anlaşıyor ki XI. yüzyılda bu Şamanizm kalıntılarına İslâmî bir şekil verilmişti.

Kâşgarlı Mahmud ile Balasagunlu Yusuf Has Hacib’in eserlerini yazdıkları zamanda Karahanlı Türklerinin Müslümanlıkları ancak bir asırlıktı. Bu devirde Şamanizm geleneklerinin çok canlı olmasına şaşılmaz. Fakat aynı ülkede bin yıl sonra yapılan araştırma ve incelemelerle Şamanizmin İslam perdesine bürünerek yaşadığı tespit edilmiştir. Dikkate değer ki yaptıkları, Şamanlıktan başka bir şey olmayan Doğu Türkistan bakıcıları (yerli tâbire göre “oyun”ları) kendilerinin pirleri olarak Hazreti Fatma’yı tanırlar. Güya Hazreti Fatma’ya bu sanatı Cebraîl öğretmiş imiş. Resmen Müslüman olan bu

Şamanlar, başka sanat erbabı gibi, kendilerine mahsus lonca teşkil etmişler ve bunun tüzüğü olarak bir risale de yazmışlardır. Bu risaleye “risalei perihan” yahut “peri hanlık risalesi” adını vermişlerdir.[6] Bu isim, eski Budizmdeki “Burhan” (Buda) adının kitaba uydurulmasından başka bir şey değildir: “Purhan”ı “peri okuyan” (perihan) şekline sokmuşlar, gûya böylece İslâmî bir şekil vermişlerdir. Malov tarafından tasvir edilen törenle Altay kamlarının, Yakut oyun’larının tören ve âyinleri arasındaki fark, bu Müslüman Şamanların “işe başladım bismillâh!” demelerinden ve Altay kamlarının tanrıları yerine peygamber ve İslam azizlerini söylemelerinden ibarettir. Doğu Türkistan’ın eski Şamanları, her meslek erbabı gibi, zamanın ve muhitin icaplarına uyarak eski ilâhlarını atmışlar, bunların yerine peygamberleri, velileri sokmakla sanatlarını yaşatabilmişlerdir. Bunların parlak âyinleri, istiğrak haline geldikleri zaman yaptıkları harikalar, cahil halk için üfürükçü hocaların “üftüf”lerinden daha cazip olmuştur. Üfürükçülük de Şamanlık kalıntısı olmakla beraber zoraki İslâmlaşmaya çalıştığı için tam mânasıyla tereddi etmiş Şamanlıktır. Şamanlığın gerçek mümessilleri bulunan yerlerde üfürükçülük tutunamıyor. Sözün kısası: Doğu ve Batı Türkistan Müslümanları arasındaki eski Şamanizmin son mümessillerinin hâlâ yaşamakta olduğu görülüyor.

Batı Türkistan Müslümanları arasında da Şamanizm geleneklerine rastlanır. Semerkant çevresinde bulunduğum sıralarda, hicretin birinci asrından beri İslâm merkezlerinden biri olan bu beldenin yakınındaki “Çoban Ata” tepesinde yapılan bir dini törende bulundum. Törenden sonra herkes ağaçlara paçavra bağladı. Yanımda bulunan aydın bir Özbek bana başka bölgelerdeki ziyaretgâhlar hakkında şu malûmatı verdi: 1) Usmat yanında (Semerkant’tan iki günlük mesafede) Bağ mezar pınarı vardır. Pınar üzerinde tuğ asılmış, burada her yıl kurban keserler; 2) Yeni kurgan istasyonu civarında Sadu Vakkas Mezarı vardır. Çevresi bağlı paçavralarla doludur. Mezar üzerinde tuğ vardır. Paçavra bulunmazsa hiç olmazsa bir boncuk yahut atın yelesinden, kuyruğundan bir kıl bırakılmalıdır; 3) Hocai Sengi Hâk, taş olmuş bir velidir

(halbuki üzerinde Sanskritçe Buda formülü yazılmış bir Buda heykelidir). Buna kurban keserler; paçavralar bağlarlar; 4) Hocant şehri civarında “Evliya tirek” (yani evliya kavak) vardır. Çocuğu olmayan kadınlar bu ağacın altında dua ederler, paçavra bağlarları,[7] 5) Ürgüt kasabası civarında Hazreti Beşir mezarı vardır. Yanındaki ihtiyar çınar ağacı mübarek (kutluk) sayılır. Bu ağaca o kadar çok paçavra bağlanmıştır ki dalları görünmez; 6) ŞirAbâd kasabası civarındaki Karatağ kutlu sayılır. Dağın tepesinde bir evliya mezarı bulunduğu inanırlar. Burası ÖzbekLakay boyunun ziyaretgâhıdır. Her yıl buraya toplanıp kurban keserler, ağaçlara yine paçavra bağlarlar. Özbekler arasında hastalara bakan ve Şaman âyini yapan bahşılar da vardır.

Bu ülke hicretin birinci asrından beri İslâm memleketi olmuştur. Büyük fakirler, hadis âlimleri, İslâm mücahitleri, büyük mutasavvıflar yetiştirmiş ülkedir. Buna rağmen Şamanizm gelenekleri Müslüman velilerin uydurma mezarlarına sığınarak bin yıl yaşamasını sağlamıştır.

Türkistan Türkmenlerinde de eski Şamanizm gelenekleri purhan denilen halk hekimi tarafından devam ettirilmektedir. Türkmen folkloru toplandıkça Şaman duaları ve ilahileri meydana çıkmaktadır.

IX-XI. asırlarda İran’da, Elcezire’de, Mısır’da yerleşen Türk kavimlerinin Şamanizm geleneklerini yaşatıp yaşatmadıklarını bilmiyoruz. Bununla beraber İslâm dini uğrunda cihatlar yapan Anadolu ve Azerbaycan Oğuzlarının “Müslümanlıklarının XIV. asırdaki mahiyeti hakkında Dede Korkut hikâyelerinden ve muhtelif tarikat şeyhlerinin menkıbelerinden öğrenebiliyoruz. Dede Korkut hikâyelerinde Şamanizm kültlerinden dağ, su, ağaç, kültleri pek açık olarak göze çarpmaktadır. Dirsehan oğlu Bugaç hikâyesinde anası oğlunun başına gelen felâketi dağ ruhundan bilmiş olacak ki “otların bitmesin, suların akmasın, geyiklerin taşa dönsün!” diye dağa hitap ediyor. Şamanizmde ruhlara karşı bazen böyle “Kargış”, yani beddua da söylenir. Altaylı Şamanist avda muvaffak olamazsa orman ruhu için yaptığı sanamı sokağa atar ve ona karşı küfreder.

Salur Kazanhan’ın oğlu Uruz ağaca şöyle hitap ediyor:

*Ağaç ağaç desem arlanma ağaç
Mekke, Medine'nin kapısı ağaç
Musa Kelimin asası ağaç
Büyük büyük suların köprüsü ağaç
Kara kara denizlerin gemisi ağaç
Şahı Merdan 'Ali'nin eğeri ağaç
Eğer erdir, avrattır korkusu ağaç
Beni sana asarlarsa kaldırma ağaç*

Ağaca hitaben söylenen bu sözlerden Musa Kelim, Şahı Merdan Ali gibi sözler çıkarılırsa Altaylı Şamanistlerin mukaddes ağaçları için söyledikleri ilâhilerinden farkı yoktur.[8]
Salur Kazan suya hitaben şöyle diyor:

*Çığınınm çığınınm kayalardan akan su
Ağaç gemileri oynadan su
Hasan'la Hüseyin'in hasreti su
Bağ ve bostanın ziyneti su
Ayşe ile Fatma'nın nigâhı su
Kara başım kurban olsun suyum sana!*

Bu da Altaylıların ırmak ve göl ruhlarına (yersu'ya) söyledikleri ilâhilerden farksızdır.

Eski Oğuz boylarının hayatını, geleneklerini aksettiren Dede Korkut hikâyeleri XIIIXIV. yüzyıllarda Doğu Anadolu'da yaşıyan Oğuz boyları arasında, şüphesizdir ki, çok söylenmiş hikâyelerdir. Bu hikâyeleri anlatan ve dinleyen Oğuzlar ve bu hikâyeleri kitap şekline sokan ozanyazarlar muhakkak ki bu hikâyelerdeki hayatı yaşıyorlar, orada söylenen inanç ve âdetleri yadırgamıyorlardı. Bunlar Müslüman idiler. Bizans sınırlarında i'läyı kelimetullah için cihat yapıyorlardı. Fakat Müslümanlıkları "arı sudan abdest alıp iki rekât namaz kılmak"tan (o da sıkıştıkları zaman) ibaretti. Bunların ezan okuyan müezzinleri de "tat eri" yani İranlı, yahut İranlaşmış bir softa idi. Bunu Dirse Han'ın şu sözlerinden anlamak mümkündür:

Salkım salkım tan yilleri esdiğinde

*Sakallı bozan turay sayradıkta
Sakalı uzun tat eri banladıkta...*

Yani “sabah namazına sakalı uzun acem seslendikte” diyor. Demek ki XIV. yüzyıl Oğuzlardan imamlık ve müezzinlik yapabilecek adam kendi aralarından çıkmıyordu. Bu bakımdan bu Oğuzların durumu XVIII. yüzyıl Anadolu Yürükleriyle XIX. yüzyıl KazakKırgızların durumundan farksız olmuştur.

XIV. yüzyıl Oğuzlarında yas ve ölü aş törenleri eski Şamanist Oğuzların törenlerinden az farklı olmuştur. Dede Korkut’ta tasvir edilen matemde görülen yüz yırtıp, saç yolup ağlamak, bağıra çağıra ağıt söylemek, beyaz çıkarıp kara giymek, ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmek, at kesip aş vermek tamamıyla Şamanizmin ölümler kültüne mahsus âyinlerindeki unsurlardır. Oğuz kahramanı savaşa giderken yakınlarına “üç yıl bekle, gelmezsem benim öldüğümü bil, aygır atımı kesip aşımı ver” diyor. Beyrek adlı bir kahraman ölmek üzere iken arkadaşlarına “ak boz atımın kuyruğunu kesiniz!” diyor. Beyrek öldükten sonra “Akboz atın kuyruğunu kestiler. Kırk elli yiğit ak çıkarıp gök sarındılar, sarıklarınını yere vurdular. Beyrek diye çok ağladılar...” Ağıt söylerken Oğuz kadınları yüzlerini yırtarlar, saçların yolarlardı. “Beyreğin babası sarığını kaldırıp yere çaldı. Çekti, yakasını yırttı, oğul, oğul diye inledi. Ak bürçüklü anası büldür büldür ağladı. Gözünün yaşını döktü. Acı tırmak ak yüzüne çaldı, kargı gibi saçını yoldu. Beyreğin yavuklusuna haber oldu. Banı çiçek karalar giydi, ak kaftanını çıkardı; güz elması gibi al yanağını yırttı. Bunu işitip Kıyan Selçuk oğlu Deli Dünder ak çıkardı kara giydi, yâr ve yoldaşları akı çıkarıp karalar giydiler. Kalabalık Oğuz beyleri Beyrek için “azim yas tuttular.”

Ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmek âdeti KazakKırgızlarda, Kumuklarda son zamanlara kadar yürürlükte olan bir âdettir. Savaşlara fedaî olarak girenler de atlarının kuyruğunu keserlerdi. Bu âdet Türkistan hanlarından Taşkent hanı Mahmut Han ve kardeşi Ahmed Han’ın, Şeybani Muhammed Han ile savaşan askerlerinde görülmüştür. Muhammed Han’ın şairlerinden Muhammed Salih Bey bu askerleri tavsif ederken şöyle diyor

(Şeybaniname Vambery neşri S. 268):

*Tüzüben rezm kılur vakt esas
Asıp at boynıga bir turfe kutas
Lik ölgen atının kuyruğu ol
Begleri hanlarının buyruğu ol*

Her halde Özbeklerde ve Timur Çağataylarında bu âdet unutulmuş olsa gerektir ki Muhammed Salih bu kuyrukları “ölen atların kuyruğu” zannetmiştir. Bununla beraber Çağatay sözlüklerine “at kuyruğunu kesmek” anlamına “tulla” kelimesi kullanılıyor ki “atıtul yapmak” demektir.

Şamanizm matem töreninde atın kuyruğu kesildiği gibi, ölünün karısının saçları da, matem ve dulluk alameti olarak, kesilirdi.

Altay dağlarının şimal taraflarında ormanlık bölgelerde yaşayan ve henüz Şamanizmden kurtulamayan Beltir Türkleri ölülerini Şaman töresine göre gömdükten sonra dul kalan karısının saç örgülerini ortasından keser[9] Dikkate değer ki bu Şamanlık törenindeki bu unsurun çoktan Müslüman olan ve İslâm dini uğrunda savaşan Aydın oğullarında da bir görenek olarak yaşadığını görüyoruz.

Fatihin veziri Mahmut Paşa adına yazılan “Desturnamei Enveri” de Aydın oğlu Mehmet Paşa’nın ölümünden bahsedilirken, matem alâmeti olarak oğlu Umur beyin saçını kestiği söylenmektedir.

*Hasta Mehmed beg ölür andan gider
Kesti paşa saçın anda ah eder[10]*

Demek ki Aydın Oğuzları XIV. yüzyılın ortalarına kadar matemde saç kesme âdetine riayet etmişlerdir. Bu âdet Şamanizmde çok eskidir. İbn Fadlan bu âdeti Bulgar Türklerinde müşahade etmiştir.[11]

Defin töreninde at kuyruğunu kesme âdetinin milâttan önceki IIIIV. yüzyıllarda mevcut olduğunu Altaylardaki “donmuş mezar”lardan çıkarılan atların durumu göstermiştir.[12] Bu devirde atın kuyruğunu kesme yerine yelesini kesip kuyruğunu örme âdeti de vardı.[13] Bu âdet bugünkü belirtilerin

geleneklerinde tespit edilmiştir.[14] Gerek etnografya ve folklor ve gerek arkeoloji araştırmaları gösteriyor ki Şamanizm çok muhafazakâr ibtidaî bir dindir. Türk kavimlerinin muhtelif kültür dairelerine girmelerine ve muhtelif dinlere girip çıkmalarına rağmen en koyu Şamanizm İslâm dinine merkez olan yerlerde bile tutunmaktadır.

Mezarlara ve ağaçlara nezir olarak paçavra bağlamak en iptidahi Şamanizmin geleneklerinden biridir ve bütün Müslüman Türklerin halk tabakası içinde dini bir vazife imiş gibi telâkki edilmektedir. Şamanist bu “nezr”i dağ, orman, ağaç, su ruhlarına, umumiyetle “yer su” dediği tanrıya bağışlar, “yer su” ruhları merhametli ve koruyucu ruhlardır; az şeye kanaat ederler. Darılmadıkça kanlı kurban istemezler. Müslüman Türkler ise bununla bir velinin ruhundan istimdat ederler. Yani “yer su” tanrıları gerçek veya uydurma velilerin mezarlarına yerleşerek eskiden Şamanlık devrinde hakkettikleri paçavraları almakta devam ediyorlar.

Ankara’dan 90 kilometre mesafede Kızılcahamam çevresinde bir maden suyu pınarı vardır. Bu pınar yanındaki çalılar paçavradan görülmüyor. Burada veli mezarı da yoktur. Bu paçavralar doğrudan doğruya “pınar izisi” ne, yani “su ruhu”na bağışlanmış nezirlerdir. Müslüman Türk bu paçavrayı dini bir huşû ile bağlarken Şamanizm âdetini yaptığının farkında değildir.

Türk Şamanizminin en yaygın geleneklerinden biri yağmur, dolu yağdırma ve fırtına çıkarma yahut bunları durdurma kuvvetine malik bir taşın bulunduğu ve bu taşın Türklerin büyük atalarından miras olarak kaldığına inanmaktadır. Bu taşın Türkler “yada, cada” yahut “yat” taşı demişlerdir. Profesör Fuat Köprülü Edebiyat Fakültesi mecmuasında (1926, sayı IV, sah. 1011) “Eski Türklerde dini sihri bir anane yat taşı” başlıklı bir makalesinde o güne kadar elde edilen tarihi malûmatı toplamıştır.

Dikkate değer ki bu taşın kudretine yalnız Şamanist Türkler değil, fakat birçok İslâm âlimleri de inanmışlardır.

İslâm tarihçilerinden İbn’ül Fakih 290 (m. 902) hicrî tarihinde yazdığı “Kitabü ahberilbüldan” adlı eserinde, Ebü’l

Abbas İsa İbn Muhammed elMervezi'den rivayet ederek bu yağmur taşından uzun uzadıya bahsediyor. Halife Me'mun bile bu taş hakkındaki hikâyelerle alâkadar olarak Horasan emiri Nuh bin Esed'e (vefatı 841) bu taş hakkında malûmat toplamasını buyurmuş. Bu hikâyeleri rivayet en Ebü'lAbbas'a Samanoğullarından emir İsmail bin Ahmed, (892-907) müşrik Türklerle yaptığı bir savaşta Türklerin bu taşla müthiş bir yağmur ve dolu yağdırdıklarını bizzat gördüğünü söylemiştir. Bu haberi İbnü'l Fakih'ten nakleden Yakut Hamavi bu rivayete "bu taş Türkler elinde şimdi de vardır" diye ilâve ediyor. Türklerin Müslüman olduktan sonra da harplerde bu taşı kullandıklarına İslâm âlimleri inanmışlardır. Bu inancı İslâm dini bakımından izah etmek isteyen bir müellif, bu taşın Nuh Peygamber tarafından oğlu Yafes'e "ismi a'zam" duasını yazarak vermiş olduğunu söylüyor. Bununla Şamanizmin yadasını İslâm mukaddesatı arasına sokmayı düşünmüştür.

Kâşgarlı Mahmud "yat" kelimesini izah ederek "bir türlü kâhinliktir. Hususî taşlarla yapılır. Böylelikle yağmur, kar yağdırılır, rüzgâr estirilir. Ben bunu Yağma kabilesinde gözümle gördüm. Orada yangın olmuştu. Mevsim yaz idi. Bu taşla yağmur yağdırıldı. Allahu taâlâ'nın izniyle yangın söndürüldü" diyor (III. cilt, s. 2; tercümede s. 3).

Zahireddin Babur, düşmanları olan Özbek sultanlarında yadacılar (yağmur taşıyla yağmur yağdıran kâhinler) bulunduğunu söylüyor: "Özbek sultanları yani Şeybanî Muhammed Han ve kardeşleri) güneş akrep burcuna girince yabacılara yada yapmalarını emrederiz ve böylece onu (yani Babur'u) tâcizle mağlup ederiz diye karar verdiler" (Vakayi Babur, Reşit Rahmeti Arat tercümesi, S. 395).

XVI. yüzyılda bu Özbek Sultanları, Timur oğullarına ve Maverâünnehir Türklerine göre, henüz Şamanlıktan tamamıyla ayrılmamış Türklerdi. Halbuki sonraları Maverâünnehir'de yerleşen bu Özbekler XVII. yüzyılda Kuzeydeki Kazak Kırgız hanlarının yadacı kâhinleri bulunduğunu, bunların gerçek Müslüman olmadıklarını söylediler. Özbek Abdullah Han'ın (1551-1598) tarihini yazan Buhara sarayı tarihçisi Hafız Tanış, KazakKırgız sultanlarından Baba sultanın ordusundaki

yadacı'nın yada taşıyla yağmur yağdırdığını nefretle zikretmektedir.[15]

Yat yahut ya da (cada) taşı eski Türklerde en mühim savaş silâhlarından biri sayılmıştır. Eski Osmanlıca metinlerinde geçen "yatyarağ" daki "yat" kelimesi bu eski geleneğin bıraktığı bir "müstehase" olsa gerektir. Anadolu'da yağmur duasına ait toplanan folklor malzemeleri arasında "taşa dua yazıp suya koymak" tespit edilmiştir ki bu da yada taşı geleneğinin bir hâtırası olabilir.

XVII. yüzyıldan sonra yatyada (yağmur taşı) hakkındaki inanç ve gelenekler ancak doğudaki Müslüman Türklerde tespit edilmiştir. Doğu Türkistan kamlarında "yadacı risalesi" bulunduğu malûmdur. Kazak Kırgızlarda ise "koyunların karnında yağmur yağdıran bir taş" bulunduğu inanç vardır.[16]

Şamanist Altaylılarla Yakutlar, eskisi gibi, "yada"nın kuvvetine inanırlar. W.Radloff bir Altaylının yada töreni yaptığını görmüş ve okuduğu afsunu tespit etmiştir.[17] Bu Altaylı yadacı bu töreni bulutlu havayı açmak için yapmıştır.

Müslüman Türklerden KazakKırgızlar, başka Müslüman Türklere nazaran, eski Şamanizm kalıntılarını en çok muhafaza eden kavimdir. Bununla beraber İslam dininin namaz, oruç, zekât gibi emirlerini çok dikkatle yerine getirirler; garipleri himaye, öksüz ve kimsesizlere şefkat, merhamet, doğruluk gibi iyi ahlâklarıyla Kazak Kırgızlar başka Müslüman kavimlerden çok üstün bulunurlar. Fakat yemin, evlenme, miras, defin töreni gibi meselelerde eski Şamanizm âdetlerinden ayrılamamışlardır. Baksılarına, yani eski kamların haleflerine inanırlar. Baksılara hizmet eden ruhların bulunduğu, büyük baba ocağının kutsiyetine, ateşe yağ atmakla ölüleri memnun ettiklerine inanırlar. Bununla beraber hafızlara hatim indirtmeyi de ihmal etmezler.

Kazak baksılarının cemiyetteki vazifeleri hastalara musallat olan kötü ruhları kovmak, fal açmak gibi işlerdir; dini vazifesi kalmamıştır.

Kazak Kırgız baksıları, Altay kamları gibi, uzun saç bırakırlar. Fakat hususi "cübbeleri" yoktur. Yalnız külâhlarında puhu kuşunun tüyleri ulunur. Tören yaparken kopuz

çalar. Söylediği dualar (daha doğrusu afsunlar) mevzundur. Törene başlarken söylediklerinde Allah'tan, peygamberden şeyhlerden medet diler. Sonra adlarıyla cinlerini, atalarının ve eski baksıların ruhlarını çağırır. Dikkate değer ki Kazak baksıları kendilerinin piri olarak Korkut Ata'yı tanırlar.

KazakKırgızların düğün âdetlerinde pek çok Şamanizm kalıntıları vardır. Gelin kayın babasının ocağına yağ döker, yağ alevlendiği gibi ateşe karşı yere kadar eğilir.

Kazak Kırgızların halk edebiyatı Şamanizm tetkiki için en önemli kaynağı teşkil eder. Hatta dini menkıbe ve hikâyelerde bile Şamanizm unsurları doludur. Hazreti 'Ali'nin kâfirlerle savaşlarını, Hasan ve Hüseyin'in şehadetlerini anlatan manzum hikâye ve menkıbelerde İslâm kahramanlarını tıpkı KazakKırgız gibi inanırlar ve düşünürler. Bunların da yardımcı ruhları vardır. Matem yaptıklarında tıpkı KazakKırgızlar gibi tören yaparlar. Meselâ "Kerbelâ" faciasının tasvir eden manzum bir hikâyede Hüseyin için ruhların yaptıkları matem şöyle tasvir ediliyor:

*Üçüncü kat gök üstünden
Yakasını parçalayıp İsa geldi
İnleyip yaka yırtıp, feryat edip
İbrahim'le İsmail dahi geldi[18]*

Kazak Kırgızların tasvirine göre matem alâmeti olarak peygamberler de yakalarını yırtarlar, bağıra çağıra ağarlardı. XIX. yüzyıl başlarından beri Kazaklar arasında Hazreti Ali ve Kerbelâ faciasına ait efsanevi hikâyeler yayılmıştır. Bu hikâyelerde Hazreti Ali de eski Türk masallarındaki kahramanlar gibi yedi gün uyur, düşmanla yedi gün yedi gece güreş yapar. Bazen kadın düşmanla güreş yapar, onu mağlup ettikten sonra evlenir. Kazak halk şairleri eski devreden kalma destanların kahramanları yerine Hamza, Ali, Hüseyin gibi İslâm kahramanlarını koyarak eski milli destanlarının bir kısmını İslâm büyüklerinin menkıbeleri şekline sokmuşlardır. Bu hikâyeler eski Şamanizm kalıntılarına İslâmî renk vermekle beraber resmi Müslümanlığın Altayların

içerisine kadar kök salmasında da yardım etmiştir. Bu hikâyelerin mevzuları, şüphesizdir ki, İran folklorundan alınmış, fakat sünnî Kazakların hoşuna gidecek bir şekilde işlenmiştir.

Kırgızların “Manas” destanındaki kahramanlar İslâm dini için cihat yaparlar. “Kâfirin hakanı olmaktan Müslümanın kölesi olmak iyidir” derler. Destandaki tâbire göre “at başı büyüklüğünde” Kur’an’ları vardır. Fakat destan başından sonuna kadar Şamanizm gelenekleriyle doludur.

Kazak Kırgızlara nazaran kendilerini daha iyi Müslüman sanan Başkurtlar XVIII. yüzyılın ortalarında, XIX. yüzyılın KazakKırgızlardan farklı olmamışlardır. 1760 yılında Başkurtlar arasında ilmî tetkikler yapan akademisyen Lepechin “Şeytan oyunu” dediği bir töreni tespit etmiştir ki tıpkı Kazak ve Doğu Türkistan Türklerinde müşahade edilen Şaman âyininin farksızdır.[19] Bundan başka dağ kültü bulunduğu da yine lepechin tarafından tespit edilmiştir. Onun verdiği malûmata göre Yürekdağ adlı dağın tepesine, “nezir” bağlamadan çıkmaktan Başkurtlar korkarlardı.[20] Son yıllarda Başkurtlar arasında etnografya tetkikleri yapan Rudenko’ya göre Kırktı denilen dağ Başkurtlarca mukaddes dağdır, ağaçlarına paçavra bağlarlar.[21]

Kazaklar ve Başkurtlar arasında bizim yaptığımız araştırmalarla da birçok Şamanizm kalıntıları tespit edilmiştir. Halbuki bunlar XVII. yüzyıldan beri “Mahkemei şeriye”ye tâbi, her kasabada, hattâ büyük köylerde bile medreseleri bulunan Müslümanlardır.

Anadolu Türkmenlerinde Şamanizm kalıntıları başka Müslüman kavimlerindeki kalıntılardan hiç de az değildir. Anadolu’da kaybolmakta olan eski Şamanizm kalıntılarının Moğol istilâsı devrinden sonra çok canlandığı anlaşılmaktadır. Bu devirden sonra Şamanizm kalıntıları örf ve âdet şeklinden çıkarak yarı Şaman olan şeyhlerin kurdukları tekkelerde dinî bir unsur gibi yerleşmeye başlamıştır.

XV. yüzyılın başlarında Anadolu’dan Semerkant’a geçen Klavijo, Erzurum çevresinde gördüğü bir köyü şöyle tasvir ediyor “Pazar günü Deliler kenti’ne geldik. Bunlar Müslümandır. Zahitler

gibi yaşıyorlar. Bunlara âşık diyorlar. Müslümanlar bunların ziyaretine gelirler. Bu âşıklar hastaları tedavi ederler. Bu âşıklar saç ve sakallarını tıraş eder, çıplak halde sokaklarda gezerler; gece gündüz davul çalar, Türkü söylerler. Evlerinin kapılarında hilâl resmi bulunan siyah bayrak vardır. Bayrağın altında geyik, koç ve teke boynuzları asılmıştır. Sokaklarda gezerken boynuzları beraber taşırlar”.[22]

“Barak Baba”, “Sarı Saltuk”, “Geyikli Baba”, “Bektaş Veli” menkıbeleri bugünkü Altay kamlarının menkıbelerinden farksızdır. Hilm’i Ziya ve Abdülbaki Gölpınarlı’nın neşrettikleri “Barak Baba risalesi” gerçek Şamanist olan Altay kamlarının afsunlarından farksızdır. Onların mukaddes “Süt göl”ü bile bu risale’de zikrolunuyor. Menkıbeye göre Barak Baba Sarı Saltuğun yetiştirdiği bir şeyhtir. Sarı Saltuk hakkında söylenen menkıbeleri İbn Battuta’da işitmiş ve “Saltuk’un mükâşefe sahibi olduğu menkul ise de, hakkındaki rivayet şer’i şerife mugayir görünüyor”[23] diyor.

İbn Batuta’nın Sinop’ta gördüğü cenaze töreni de Şamanizm kalıntılarını ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Onun tavsifine göre İbrahim Beyin anasının cenaze törenimde ahali elbiselerini fes giymişlerdi; başları açıktı. Ülema ise sarıklarına siyah bir şey bağlamışlardır.[24] Şüphesizdir ki bu törenin de “şer’i şerif ile ilgisi yoktur. Fakat İbn Batuta buna dair bir şey söylememiştir.

Son zamanlarda toplanan etnografya ve folklor materyalleri Anadolu köylerinde birçok Şamanizm kalıntılarından yaşadığını göstermektedir. Ağaçlara ve türbelere paçavra bağlamak âdeti o kadar yaygındır ki bunu bilmeyen yoktur. Al karısı denilen bir kötü ruhuna bulunduğu inanç da çok yaygındır. Al karısı, albastı hurafesi bütün Müslüman Türklerde vardır. İslâm dininin şimdiye kadar kaldıramadığı ve çok zararlı hurafelerden, Şamanizm’in canlı kalıntılarından biridir.

Anadolu’nun bazı bölgelerinde, Şamanist Yakutlarda ve Altaylılarda tespit edilen ağaç kültü de vardır. Evladı olmayan Yakut kadının bir nevi çam ağacına tapınarak dua ettiği gibi, Beyşehir köylerinden birinde bir ihtiyar ağacın yanında dua ederek ve ağacın altından geçerek çocuk isteyen

köylü kadınların bulunduğu müşahede edilmiştir.

Kurşun dökme âdeti de Şamanizm geleneklerindendir; Şamanistlerde buna “kut kuyma” denir ki “kut dökme” demektir. Kötü ruhlardan birinin çaldığı kutu, yani “talih, saadet unsurunu” geri döndürmek için yapılan bir sihrî âyindir.

Şamanizm’in bazı âyinleri tamamıyla unutulduğu halde kelimeleri kalmıştır. Meselâ Şamanizm’de hastaları alazlama (alaslama) töreni vardır. Yağlı paçavrayı ateşle tutuşturup bir afsun söyliyerek hastanın etrafında dolaştırırlar. Anadolu’da “alazlama” ancak ateş tutmak ve yakma anlamında kullanılan bir kelime olarak kalmıştır.

Şamanizm’de hastaları iyileştirmek için yapılan en önemli törenlerden biri “göçürme” ve “Çevirme” denilen törendir. Bu tören Şamanın marifetiyle bir hayvanı hastanın etrafında dolaştırıp hastaya musallat olan ruhu bu hayvana nakletmektir. Bu törene Moğolca “dzulik gargahu” denir.

Moğollar XVI. yüzyıldan beri resmen Buda dinini kabul etmiş sayıldıkları halde bu Şamanizm töreninin olduğu gibi muhafaza etmişlerdir. Eski zamanda hastaları ölümden kurtarmak için akrabadan biri hastanın etrafından döner ve kendini feda edermiş. Fakat son zamanlarda böyle fedaîler bulunmadığı için insan suretinde bir put yapıp hastanın başında çevirip suya atarlarmış.[25]

XVI. yüzyılda Müslüman Çağataylar arasında bu âdetin bulunduğunu “Baburname”ye eklenen bir hikâyeden öğreniyoruz. Zahireddin Babur’un çok sevdiği oğlu Hümayun ağır hasta olmuştu. Babur Şah Hümayun’un etrafında dolaştı. Hümayun iyileşti. Babur ise üç gün sonra öldü.[26]

Kazaklarda, hastanın etrafında bir hayvanı dolaştırıp kurban ettiklerini biz kendimiz gördük; bu âdete onlar “aynalma” (yani dolaşma) derler.[27]

XV. yüzyılda Anadolu Oğuzlarında bu âdetin biraz İslâmlaştırılmış şeklini Dede Korkut hikâyelerinde görüyoruz. Bu hikâyelere göre Oğuz Beyi Salur Kazan, oğlu Uruz’u esaretten kurtardıktan sonra “kırk evli kul (köle) ile kırk cariye oğlu başına çevirdi azat eyledi”. Baştan çevirip sadaka vermek âdeti İstanbul’da, nazar dokunarak hastalanan birinin

başından tuz çevirerek ateşe atma âdeti da Anadolu'nun muhtelif yerlerinde müşahede edilmiştir.

Türkiye'de folklor tetkikleri ilerledikçe İslâm dini talimatıyla alâkası olmadığı halde dinden imiş gibi ifa edilen âdet ve gelenekler meydana çıkarılmaktadır. Bunların arasında eski yerli dinlerin kalıntıları bulunduğu gibi en çoğu Orta Asya Şamanizminden gelen unsurlardır. Bunlardan bir kısmı cemiyet için zararsız olan örf ve âdetler haline gelmiş, dini inançlarla alâkasını kaybetmiştir. Büyük bir kısmı ise İslâm dininin mukaddesatından imiş gibi kabul edilerek İslâmiyet'in saflığını lekeleyen, kirleten bid'atler teşkil etmiş ve cemiyet hayatı ve millî bünyemiz için de çok zararlı "müstehase"ler haline gelmiştir.

İslâm dininin gerçek talimatından habersiz olan halk kitlesi, aydın din âlimi rehberler bulunmadığı için, mânevi ihtiyaçlarını din perdesi altındaki Şamanizm kalıntılarıyla tatmin etmeğe mecbur oluyor. Üfürükçülük, koca karı tedavileri, mezarlardan medet ummak, nezir olarak paçavralar bağlamak, doğum buhranlarını al karısının marifeti sanmak ve saire Şamanizm'in en zararlı kalıntılarıdır.

Cahiliyet devrinden kalma inançlarla ve İslâm dininin talimatına aykırı görülen görenek ve geleneklerle din âlimleri mücadele etmişler ve mücadele etmekte devam ediyorlar. Bu mücadelenin uzun tarihi ve ciltler dolduran edebiyatı vardır. Aydın genç din âlimlerimizin önemli vazifelerinden biri, belki birincisi İslâm talimatına aykırı olan Şamanizm kalıntılarıyla mücadele etmektir. Türk halk topluluğunu bu zararlı "içtimaî müstahaseler"den kurtarmaya fen mensuplarından ziyade gerçek din âlimleri muvaffak olacaktır.

Prof. Dr. Abdülkadir İNAN.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 3 Sayfa: 392-399.

■ Dipnotlar:

[1] Eftalit (AK Hun) hanı İran başkentine papazlar gönderip İran mesturi patriği Mar Aba'dan (ölümü 522) Eftalit

Nesturilerine bir başpapaz tayin etmesini rica ediyorlardı (N. Pigulevskaya. Mar Aba I. Sov. Vostokovedeniye, 1948, c. I, sah. 83).

[2] Barthold (Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927, sah. 63) “İslamiyet, Türklerin mezkur üç dinin (Budda, Mani, Hristiyanlık) birini kabul etmiş oldukları yerlerde muvaffak olmuştur” diyor. Bu mütalaa pek de doğru olmasa gerek. Tarihi gerçektir ki İslam dini Şamanist Türkler arasında hiçbir yerde görülmemiş bir süratle yayılmıştır, din olarak mukavemet görmemiştir. Türklerin mukavemeti OrtaAsya’da hakimiyeti elde tutmak için Arap devletine karşı gösterilmiştir. Hele Manihaist Türklerin sinsi mukavemetleri uzun zaman devam etmiştir.

[3] A.Zeki Velidi Togan. İbn Fadlan’s Reisebericht, Leipzig 1939.

[4] Sadruddin EbulHasan Ali İbn Nasır İbn Ali elHüseyni, Ahbaru devleti esSelçukiye (Necati Lugal tercümesi), Ankara 1943, s. 66.

[5] S.İ.Rudenko, Oçerki bıta S. Vostoç, Kazakkov (“Kazaki” 1930, No. 15 Sah. 54-56).

[6][6] S.A.Malov. Şamanstvo u Sartov Vostoçnogo Turkestana (Sbornik Muzeya Antropologii i Etnoagrafii, tom V, 1918, sah. 15).

[7] Şamanist Yakut kadınları muayyen bir çam ağacına tapınarak çocuk dilerler. Bu ayin S.V. Yastremski tarafından tavsif edilmiştir. (Obraztsı narodnoy literatun Yakutov, Leningrad 1928, sah. 200-201).

[8] Geyikli Baba ile Orhan Gazi menkıbesinde devletlü “kavak ağaç” diye bir kavak ağacı zikrolunur (Neşri Tarihi, sah. 168170). Dede Korkut hikayelerinde “kaba ağacın kesilmesin” dua formülüdür.

[9] Radloff Katanoff. Proben IX, 376 (metin), 354 (tercüme).

[10] M.Halil Yınanç. Desturnamei Evneri, İstanbul 1928, s. 35.

[11] A.Z.Velidi Togan. İbn Fadlan’s Reisebericht, s. 35 (metin), 80 (terc.)

[12] II. Tarih Kongresi Zabıtları, sah. 142-151.

[13] S.İ.Rudenko. Ulagan kazıları (Sovetskaya Arheologogiya

XI) hakkındaki raporunda mezardan çıkarılan atların yelelerinin kesilmiş, kuyruklarının örülmüş olduğunu yazıyor.

[14] W.Radloff Katanof. Proben, IX s. 354.

[15] “Abdullahname” Kâbil nüshası, varak 266B: VIII. asır-Arap seyyahı Temin İbn Bahr de yada taşından bahsetmektedir: (V.Minorsky. Tamim İbn Bahr’a Joumy te the Uyghurs, BS0AS vol. XII 1948).

[16] K.K.Yudachin, Kırgızca Rusça Sözlük, “Taş” kelimesinin izahında.

[17] W.Radloff, Aus Sibirien, II, 89.

[18] W.Radloff. Proben, III, 752.

[19] İ. Lepechin, Dnevniye zapiski... (Polnoye Sobraniye uçenich Puteşestviy po Rossii. IV, Petersburg 1822 s. 82-83).

[20] Aynı eser, s. 35-37.

[21] S.İ.Rudenko Başkiri II: s. 302.

[22] Klaviyo Seyahatnamesi (Rus İlimler Akademisi yayını,1881) s.151-152.

[23] İbn Battuta Seyahatnamesi (Şerif Paşa terc. I. Cilt, 386).

[24] Aynı eser I. 357.

[25] A.Pozdniyev, Oçerki bıta buddiyskih monastrey i budd. duhovenstva v Mongölü. S. Petercsbıırg 1887, s. 454.

[26] “Vakayi Babur’un Hatıratı” (Rahmeti tercümesi), sah. 434.

[27] Kazak Kırgızlar sevgi ifade etmek için “aynalayın” derler, yani “etrafında dolaşayım, döneyim, kurban olayım” demektir. Taryhy makalalar